

Przemysław Buryan, Armin Mikos von Rohrscheidt

Główne aspekty organizacji i koordynacji turystyki tematycznej na przykładzie „El Legado Andalusí”

Turystyka Kulturowa nr 5, 28-51

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Przemysław Buryan, AWF, Poznań

Armin Mikos v. Rohrscheidt, GWSHM Milenium Gniezno/KulTour.pl Poznań

Główne aspekty organizacji i koordynacji turystyki tematycznej na przykładzie „El Legado Andalusí”.

Słowa kluczowe: turystyka kulturowa, szlaki kulturowe, produkt turystyczny, Andaluzja, dziedzictwo kulturowe

Streszczenie: Powstała w 1995 roku Fundacja El Legado Andalusí, realizując swoje statutowe cele i mając jednocześnie poparcie wielu poważnych instytucji zaczęła rozwijać koncepcję szlaków kulturowych al-Andalus. Wszystkie opracowane trasy w swojej tematyce i przebiegu odnoszą się do okresu arabskiego panowania w Andaluzji od VIII do XV wieku. Przedmiotem artykułu jest ocena stopnia organizacji tych produktów turystyczno-kulturowych. Ich dokładniejsza analiza pozwala na wyciągnięcie wniosków, że niezależnie od znakomitego opracowania merytorycznego posiadają one w dużej mierze znamiona wirtualności i niedopracowania organizacyjnego. Stanowią one raczej załączek niezwykle interesującej oferty turystyki kulturowej. Jednocześnie zakrojone na szeroką skalę, prowadzone przez Fundację działania przybliżają zainteresowanym hiszpańsko-muzułmańską kulturę Andaluzji i skłaniają ich do eksploracji oferowanych tras tematycznych.

Wprowadzenie

Potrzeba odwiedzania miejsc związanych z dziedzictwem kulturowym stanowi coraz częściej jeden z głównych celów migracji turystycznych. W widocznych tendencjach ma swoje urzeczywistnienie teoria z lat 60 ubiegłego wieku, nakazująca porzucenie utartego schematu i zerwanie ze *spędzaniem* wakacji na rzecz ich *przeżywania* [Goytia Prat, 1998]. Ta stopniowa zmiana stanęła u podstaw tworzenia popularnych dziś ofert touroperatorów, obejmujących dwuczęściowe wakacje, zawierające zarówno elementy kulturalne jak i zwykle plażowanie. Liczne publikacje potwierdzają ciągły wzrost zainteresowania turystyką kulturową. Wydany we wrześniu 2006 roku raport, przygotowany przez European Travel Commission, zwraca także uwagę na wzmożoną aktywność turystów kulturowych w Internecie. Wzrasta zarówno liczba odwiedzanych stron z produktami i ofertami kulturowymi, jak i ich sprzedaż [www.etc-corporate.org]. Z kolei inny raport, opublikowany już w 2003 roku obrazuje bardzo wysoki, bo wynoszący aż 77%, udział turystyki kulturowej wśród głównych celów wyjazdów młodzieży. Obrazuje to istnienie nowego, świadomego swojego dziedzictwa pokolenia i dobrze wróży dalszemu rozwojowi tej formy turystyki [Richards, Wilson, 2003]. Mając zatem na uwadze rozwijający się popyt, należy zadbać o odpowiednią, wychodzącą naprzeciw turyście ofertę. Niektórzy badacze wskazują na jej cztery główne gałęzie, na których warto się skupić: centra kulturowe¹, eventy, muzea i szlaki [Crespi, Planells 2003, s. 19]. Ostatnia z nich traktowana jest jako najbardziej wymagająca i zakłada połączenie w spójną całość wszystkich pozostałych.

W pierwszym etapie rozwijania oferty turystyki masowej w Andaluzji, turystyczno-kulturowy potencjał tego regionu był rzadko dostrzegany, a oferta o tym profilu spychana na dalszy plan. Znaczenie turystyki kulturowej i szanse z nią związane stały się przedmiotem opisu i dyskusji dopiero w połowie lat 80 ubiegłego wieku. Widoczną zmianę w trendach turystycznych odnotowano dopiero 10 lat później po zmianie ogólnego pojmowania turystyki, zainicjowanej przez J. Vallsa. Wobec faktycznego wzrostu zainteresowania dziedzictwem

¹ Nie tylko chodzi tu o duże ośrodki miejskie. Do miana centrum kulturowego aspirować może każdy zespół obiektów charakteryzujący się znaczącymi, historycznymi walorami.

kulturowym Andaluzji pojawiła się potrzeba stworzenia produktu, wychodzącego mu naprzeciw.

Niniejszy artykuł traktuje właśnie o sposobach rozwijania oferty szlaków kulturowych na przykładzie Andaluzji. Ich analiza opierać się będzie na kryteriach organizacji (zasadach materialności) szlaków tematycznych² oraz na wynikach przeprowadzonej w okresie 09.2009 – 02.2010 wizji lokalnej. Uzyskaną w ten sposób wiedzę uzupełnia analiza dostępnych publikacji i artykułów, odnoszących się do przedmiotu badania. Na opracowanie składają się trzy zasadnicze części: wprowadzenie w problematykę współczesnej turystyki kulturowej w regionie Andaluzji, opis funkcjonujących tam szlaków kulturowych oraz ocena stopnia ich organizacji dokonana według opracowanych dla szlaków kulturowo-turystycznych kryteriów szlaku materialnego.

1. Współczesna turystyka kulturowa w Andaluzji.

Obdarzona pięknym wybrzeżem oraz doskonałymi warunkami klimatycznymi Andaluzja nie uchroniła się przed napływem rzesz turystów, a co za tym idzie, przed niekontrolowanym rozwojem nadmorskich *pueblos*. Niezwykle bogate dziedzictwo kulturowe tego regionu zostało początkowo zepchnięte na dalszy plan. Wśród najpopularniejszych destynacji turystycznych znalazły się takie miejsca („resorty”), jak dziś już bardziej brytyjska niż hiszpańska Nerja, gdzie zamiast *st’Miguela* podaje się *Guinness’a*, a *tapas* zastąpiono wyspiarską *sausages and mash*; popularna i niezwykle droga Marbella czy Salobreña. Ta ostatnia jest doskonałym przykładem małomiasteczkowego „podziału” na uroczne, wciśnięte w zbocze góry zabytkowe dzielnice, nad którymi góruje arabski *alcázar* oraz na ociekające przepychem i zimnym betonem centrum hotelarsko-gastronomiczne, przyklejone do plaży. Szczęśliwie nie doszło tu jednak do tego, co było udziałem położonej niedaleko prowincji Alicante. Znajdujący się tam znany kurort Benidorm (wcześniej skromna rybacka wioska), ma więcej cech wspólnych z nowojorskim Manhattanem niż ze śródziemnomorską atmosferą. Jeszcze do niedawna obraz Andaluzji w umysłach nie tylko obcokrajowców, ale także i Hiszpanów nie kojarzył się z penetracją obiektów związanych z jej kulturowym dziedzictwem, a właśnie ze wcześniej wspomnianym dorobkiem niekontrolowanego *boomu* turystyki masowej.

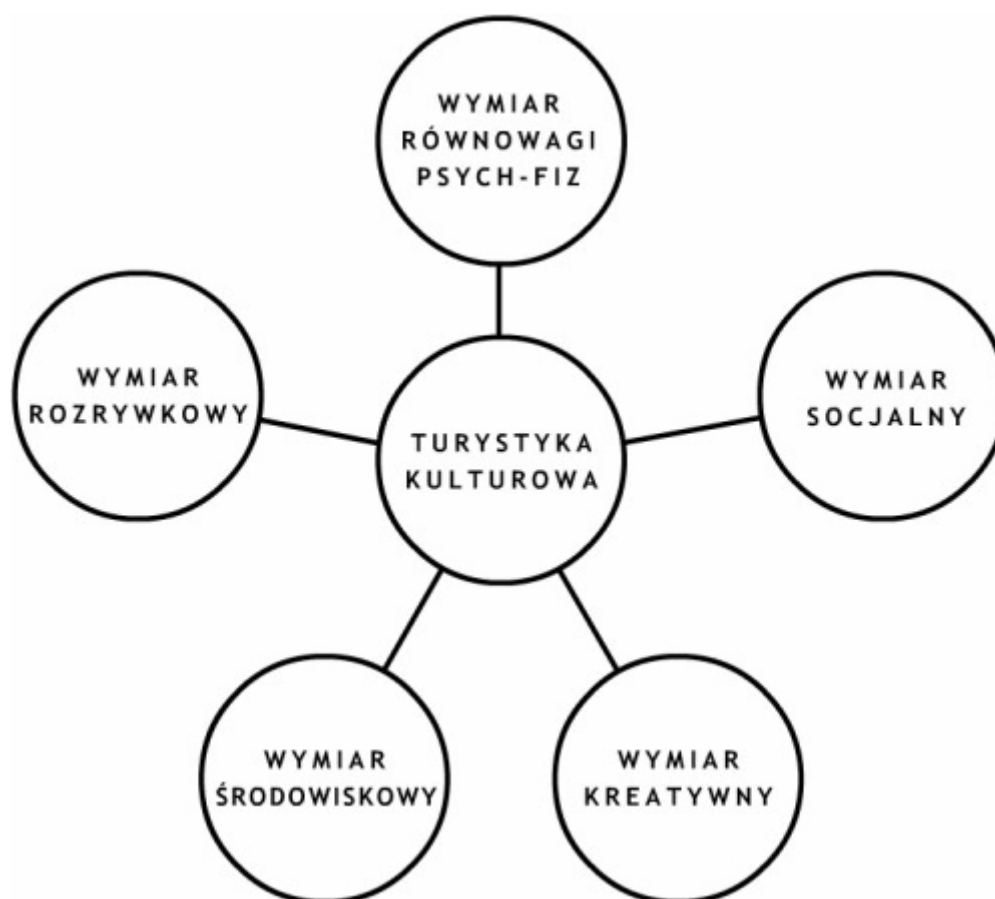
Sytuacja zapewne nigdy nie uległaby zmianie, gdyby nie bogactwo historyczno-kulturowe omawianego regionu, które spowodowało, że z czasem zaczęto dostrzegać potrzebę obcowania z nim. Porzucono turystykę tzw. „trzech S” (*sun, see and sand*) na rzecz nowej ery turystyki (NET – la Nueva Era del Turismo). Ten nowy etap miał połączyć możliwość odpoczynku i rozrywki z przeżyciami emocjonalnymi, duchowymi i idącą za nimi edukacją. Cel „nowej ery” ujęto w nowej zasadzie, tym razem „trzech E” (Entertainment, Emotion and Education) [Valls 1996]. Oczywiście zmiany te nie miałyby miejsca, gdyby nie ogólny zwrot w kierunku turystyki kulturowej w Hiszpanii, który zaczął następować w drugiej połowie lat 80 XX wieku, tuż po opublikowaniu przez WTO w 1985 roku oficjalnego dokumentu na jej temat. W kontekście sytuacji w turystyce hiszpańskiej nie można było mówić jeszcze *stricte* o turystyce kulturowej, zgodnej z definicją WTO (której uprawianie zostało ocenione jako trudne, wręcz w swojej czystej formie niemożliwe). Dlatego też powstała definicja turystyki z elementami kulturowymi (*el turismo con componente cultural*), tzn. taka, która niezależnie od swoich motywów, zawierała elementy kulturowe [Crespi, Planells, 2003, s.15]³.

Od tej pory nie mniej, niż sama ranga posiadanego dziedzictwa, w środowisku hiszpańskim zaczęło liczyć się zdanie badaczy. W roku 1995 Manuel Cuenca z uniwersytetu z Bilbao zwrócił uwagę, że turystyka wyróżnia się spośród sposobów spędzania czasu wolnego

² Szerzej: Mikos v. Rohrscheidt, 2009a, s. 23-25.

³ Autorzy dla przeciwwagi przytoczonego pojęcia podają grupę zwaną *turistas estrictamente cultural* dla późniejszej charakterystyki tych, dla których główny cel jest jednak kulturowy.

ze względu na jednoczesne zaspokajanie jego wszystkich pięciu wymiarów, które są niezbędne dla satysfakcji osoby podejmującej daną aktywność [Cuenca, 1995]. Dalej wystarczyło tylko przełożyć tę teorię na grunt turystyki kulturowej [za: Goytia Prat, 1998] [ryc. 1]. *Wymiar równowagi psycho-fizycznej*, stawia jako swój warunek odpoczynek uczestnika oraz regenerację jego sił zarówno fizycznych jak i psychicznych. Stanowi on wspólną cechę wszystkich aktywności czasu wolnego, które mają za zadanie zaspokoić niedobory w podstawowych potrzebach fizjologicznych, będących podstawą spokojnego bytu [Maslow, 1943]⁴. Kolejnym, będącym w dość mocnych relacjach z pierwszym wymienionym, jest *wymiar rozrywkowy*, który jest domeną turystyki i powodem, dla którego przede wszystkim powinno się ją uprawiać. Dalej Manuel Cuenca zwraca uwagę na *wymiar kreatywny*, uznając turystykę kulturową za możliwość samorealizacji i rozwoju umysłowego, *wymiar socjologiczny*, charakteryzowany jako ciągłe utrzymywanie kontaktów interpersonalnych oraz *wymiar środowiskowy*. Ostatni, niezwykle szeroko interpretowany, dotyczy kontaktu z naturą, z historią, historycznym otoczeniem, z miejscową ludnością itd. Rozumieć można go zatem jako obcowanie z odwiedzanymi miejscami i kulturami oraz „wchłanianie” ich [Crespi, Planells, 2003, s. 17].

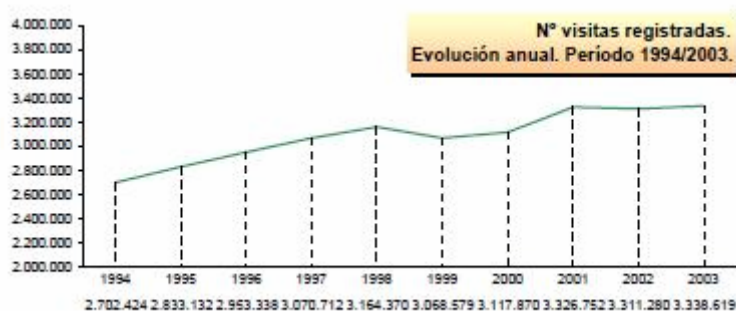
Ryc. 1

źródło: Opracowanie własne

Wszystko to spowodowało, że większej uwagi doczekały się interesujące zabytki znajdujące się w dalszej odległości od plaży. Początkowo stanowiły one swego rodzaju przerywnik w czasie plażowej monotonii, co w pewnym sensie (choć w mniejszym stopniu), pozostało do dzisiaj. Sporą większość odwiedzających najważniejsze miejsca Andaluzji

⁴ Nie zmienia to przynależności turystyki jak i innych zajęć podejmowanych w czasie wolnym wśród wyższych, ponadpodstawowych potrzeb hierarchii Maslowa. Mówimy tu stricte o regeneracji sił fizycznych i psychicznych, które można spełnić również bez podejmowania aktywności turystycznej.

można by zaliczyć do *general cultural tourists* jako osoby, których główny powód migracji turystycznej był inny, niż kulturowy [Mikos v. Rohrscheidt 2008a, s.37]. Spełniała się zatem prognoza hiszpańskich ekspertów z lat osiemdziesiątych, skłaniających się ku „*turystyce z elementami kulturowymi*”. Stosunkowo szybko sytuacja zaczęła się zmieniać, a liczba osób odwiedzających zabytki i muzea Andaluzji systematycznie wzrastała (ryc.2a). Dane te nie obrazowały jednak w pełni wzrostu grupy *specific cultural tourists*, czyli tych, którzy za główny cel stawiają sobie punkty dziedzictwa kulturowego. Próby zbadania tego problemu podjęła się SAETA⁵ – organizacja analiz i statystyk andaluzyjskiej turystyki. Pierwsze wyniki jej badań, opublikowane w roku 2000 pokazały, że 16,8% ogółu turystów, którzy wybrali Andaluzję, podróżowało z pobudek kulturowych. Wyniki te dały ogólny obraz rangi turystyki kulturowej na początku nowego stulecia, a problemem zostało ukazanie prawidłowości jej rozwoju. Stało się to trzy lata później, kiedy następny raport SAETA pokazał, że grupa określanych przez hiszpańskich badaczy jako *turistas de motivación cultural* wzrosła do ponad 1/5 ogółu odwiedzających ten region i wyniosła dokładnie 21,7%. Niestety nie wykonano jak dotąd kolejnych badań w latach późniejszych. Ponownie zatem odnieść można się tylko do statystyk, obrazujących odwiedzanie miejsc związanych z dziedzictwem kulturowym (ryc.2b). Porównując dostrzegalną tu tendencję można jednak bezpiecznie stwierdzić, że liczba turystów kulturowych na pewno nie spadła w późniejszych latach, z dużym natomiast prawdopodobieństwem można by przyjąć, że bardzo znacząco wzrosła.

Ryc.2 a

źródło: www.juntadeandalucia.es

Ryc.2b

źródło: www.juntadeandalucia.es

Równoległe do wzrostu zainteresowania turystyką kulturową rozwijała się związana z nią infrastruktura. Powstawały nowe miejsca noclegowe w większym oddaleniu od wybrzeża, zwiększyła się promocja, a miejscowe eventy zaczęły nabierać charakteru komercyjnego.

⁵ Sistema de Análisis y Estadísticas del Turismo de Andalucía (SAETA)

Powstała w końcu sieć kompletnych, tematycznych szlaków kulturowych, które miały się przyczynić do aktywizacji turystycznej mniej znanych regionów andaluzyjskiej autonomii.

Fundacja *El Legado andalusí*.

Chcąc rzetelnie omówić funkcjonowanie andaluzyjskich szlaków kulturowych nie sposób nie wspomnieć o koordynującej je organizacji *El Legado Andalusí*. Jej powstanie w 1995 roku nie wiązało się tylko i wyłącznie z turystyką, która - patrząc przez pryzmat głównych idei - stanowiła aspekt marginalny. Cele operacyjne fundacji dotyczą bowiem edukacji w zakresie tej spuścizny, jaką pozostawił po sobie i roli, jaką odegrał w historii ośmiowiekowy okres arabskiej dominacji na Półwyspie Iberyjskim, zwany al-Andalus. Nazwa jego, a pośrednio także i nazwa dzisiejszej wspólnoty autonomicznej na terytorium Hiszpanii i odpowiadającego jej okręgu administracyjnego, wzięła się z języka arabskiego. Oznacza w nim *ziemię Wandalów (la tierra de los vándalos)*, którzy dwa stulecia wcześniej właśnie przez Półwysep Iberyjski i dalej gibraltarską cieśniną przedostali się z Europy do Afryki [Strzelczyk 2005]. Warto wspomnieć, że pomimo podświadomego kojarzenia nazwy okresu z Andaluzją, należy go rozumieć w szerszym kontekście. Oznacza ona całkowity obszar arabskiego panowania na terenach dzisiejszej Hiszpanii i nie należy ograniczać jej zakresu tylko do jej południowych prowincji. *El Legado Andalusí* jest instytucją podlegającą Radzie Andaluzji (Junta de Andalucía), a ściśle rzecz biorąc, będącą w gestii Departamentu Turystyki, Handlu i Sportu; Departamentu Kultury oraz Departamentu Edukacji. Funkcję jej przewodniczącego sprawuje urzędujący prezes Rady Andaluzji, a honorowy patronat nad nią objął król Juan Carlos I. Siedziba fundacji od początku jej istnienia znajduje się w Granadzie. W zakresie działań współpracuje ona m.in. z rządem Królestwa Hiszpanii (ministerstwa Kultury i Spraw Zagranicznych), z Hiszpańską Agencją Współpracy Międzynarodowej (AECI)⁶ oraz otrzymuje ciągle wsparcie od UNESCO i Rady Europy [www.legadoandalusi.es].

Wśród zadań, które Fundacja stawia sobie za priorytetowe, tylko jedno bezpośrednio wspomina o turystyce kulturowej i zakłada **nadanie impulsu do jej rozwoju**, jednocześnie z rozwojem turystyki wiejskiej oraz tradycyjnej sztuki i rzemieślnictwa. Pozostałe cele odnoszą się do innych dziedzin; wśród nich znaleźć można jednak takie, które pośrednio duże znaczenie mają dla atrakcyjności Andaluzji z turystyczno-kulturowego punktu widzenia. Mowa tutaj o **ochronie i restauracji dziedzictwa zabytkowego i artystycznego**, o **stworzeniu szlaków historycznych**, które jednocześnie mają zaangażowane w nie społeczności, prowadząc do ich rozwoju i kooperacji, o **organizowaniu wydarzeń kulturalnych, muzycznych** i innych, mających urzeczywistnić filozofię i ideę Fundacji. Ponadto turysta kulturowy skorzystać może z **organizowanych wystaw**, ukazujących bogactwo i różnorodność kultury islamskiej, jej architekturę, naukę, sztukę i literaturę oraz z **rewitalizowanych tradycyjnych rzemiosł**, w szczególności na obszarach zapomnianych i pominiętych przez industrializację [www.legadoandalusi.es].

Bieg historii sprawił, że Hiszpania stała się „mostem” łączącym cywilizacyjny krąg Wschodu z Zachodem, odgrywając niezwykle ważną rolę w interakcji tych dwóch znacząco odmiennych kultur. Autorzy założeń strategicznych Fundacji bronią przed lekceważeniem tej spuścizny, a co więcej, propaguje jej rozwijanie. Poprzez edukację, organizowane eventy czy publikacje naukowe i popularne każdy zainteresowany ma okazję do poznania i zrozumienia kultury hiszpańsko-muzułmańskiej - jej sztuki, zabytków i sieci historyczno-socjalnych, które właśnie na tej ziemi przez długi okres łączyły i na długo połączyły rdzennych Europejczyków z arabskimi wyznawcami islamu. Aktywna działalność wydawnicza, zgodnie z założonymi celami, zmierzać ma do wszczęcia szerszej dyskusji na temat okresu al-Andalus angażując w nią jak największą rzeszę naukowców. Rozwijana ma być kooperacja z innymi państwami,

⁶ AECI – Agencia Española de Cooperación Internacional

których historia przeplata się z andaluzyjskim dziedzictwem. W szerszej perspektywie wszystkie powyższe działania uczynić mają z Granady jak i z całej Andaluzji przestrzeń przyjaźni, dialogu i solidarności między Europą, Ameryką Łacińską i światem arabskim [www.legadoandalusi.es].

Efektom wszystkich wymienionych założeń było opracowanie szlaku kulturowego dziedzictwa *al-Andalus*, którego wstępny zarys przedstawiony został pierwszy raz w 1995 roku, jako oferta kulturalna dla gości Mistrzostw Świata w narciarstwie alpejskim, organizowanych w położonym w pobliżu Granady masywie Sierra Nevada. Rok ten był dopiero początkiem rozwoju turystyki kulturowej w Andaluzji (patrz rozdz. I), a wielka liczba akredytowanych dziennikarzy i ułatwiony dostęp do środków masowego przekazu ułatwić miał jej promocję. Kolejny ważny krok podjęty został rok później, kiedy podczas seminarium na temat szlaków kulturowych w Bourglinster Fundacja przedstawiła szczegółowy projekt opracowywanego przedsięwzięcia. W kwietniu 1997 roku Rada Europy doceniła włożony wysiłek i uznała szlak *Legado Andalusi*, za „Kulturowy Szlak Europy”. Wyróżnienie to (obok Drogi Św. Jakuba) było drugim tego typu w Hiszpanii, przez co jego ranga była jeszcze większa. Zaznacza się, że w znaczny wpływ na ten wybór miał wynik konferencji ministrów kultury, która odbyła się w maju 1996 roku w Helsinkach. Uznano wówczas projekt szlaku kulturowego *al-Andalus* za nowoczesny, zwracający uwagę na zapomniany wątek europejskiej historii oraz stwarzający nowe możliwości dla turystyki wiejskiej, pozostawionej w cieniu nadmorskich resortów i atrakcyjnych ośrodków miejskich. Niewątpliwie dużym atutem dla starającego się o miano Kulturowego Szlaku Europy przedsięwzięcia było także uzyskane wcześniej wsparcie hiszpańskiego rządu oraz króla i ministerstwa kultury Królestwa Maroka [www.culture-routes.lu].

Dalsze wysiłki, podejmowane obok sumiennego wykonywania założonych celów sprawiły, iż w 2004 roku podniesiono rangę szlaku *Legado Andalusi* do Wielkiego Szlaku Kulturowego Rady Europy (czyli do najwyższej kategorii). Ze wszystkich założeń organizacji, najważniejsze podczas podejmowania decyzji były te związane z rozwojem turystyki kulturowej i wiejskiej, tradycyjnej sztuki i rzemiosła oraz z ochroną monumentów minionej epoki. Obok zakładanego wzrostu wzajemnego zrozumienia i tolerancji kultury europejskiej i muzułmańskiej stały się one nowymi celami projektu, realizowanego odtąd także pod częściowym nadzorem Europejskiego Instytutu Szlaków Kulturowych. W dokumencie przyznającym ten zaszczytny tytuł podkreślono wagę szlaków *al-Andalus* jako produktu, który „[...] zawiera się w obszarze kooperacji, działań skierowanych do młodych, współpracy międzypaństwowej i dialogu kulturowego” [www.culture-routes.lu].

2. Tematyka i struktura szlaków kulturowych w Andaluzji

W ramach Wielkiego Szlaku Kulturowego Rady Europy *Legado Andalusi* rozwinięto jego trzy główne trasy (*itinerarios culturales*):

- a) Szlak Kulturowy Almorawidów i Almohadów (*Itinerario Cultural de los Almorávides y Almohades*), łączący terytorium Hiszpanii z państwami leżącymi na północno-wschodnim obszarze Afryki,
- b) Szlak Kulturowy Omajjadów (*Itinerario Cultural de los Omeyas*), łączący półwysep Arabski z Iberyjskim, północnym wybrzeżem Afryki,
- c) Szlak Kulturowy Mudéjar i Baroku Iberoamerykańskiego (*Itinerario Cultural de Mudéjar y del Barocco Iberoamericano*), biegnący poprzez państwa Ameryki Łacińskiej.⁷

Powyższe szlaki stanowią spójny ideologicznie i dopracowany projekt, który jednak z punktu widzenia organizacji nosi więcej znamion oferty wirtualnej, niż systemu o rozwiniętej materialnej strukturze. Trudno o rzetelną informację na ich temat w andaluzyjskich punktach

⁷ Szerzej: www.legadoandalusi.es; Orzechowska, 2009, s. 10-13.

informacji turystycznej, o publikacje je opisujące, jak i o wyraźne oznaczenie w terenie. Terytorialny rozmach w ich planowaniu powoduje także skuteczne utrudnienia ich fizycznej penetracji przez zainteresowanych turystów. Niezależnie od głównych tras Fundacja stworzyła projekty szlaków uzupełniających, przebiegających prawie wyłącznie przez obszar Andaluzji. Są one wyraźnie wyodrębnione w nomenklaturze hiszpańskiej jako *rutas* (trasy) dla rozróżnienia od wspomnianych, głównych *itinerariom* (szlaków). W przeciwieństwie do wielkich szlaków charakteryzują się one dużym stopniem faktycznej dostępności, przejrzystą organizacją i szeroko zakrojoną promocją.

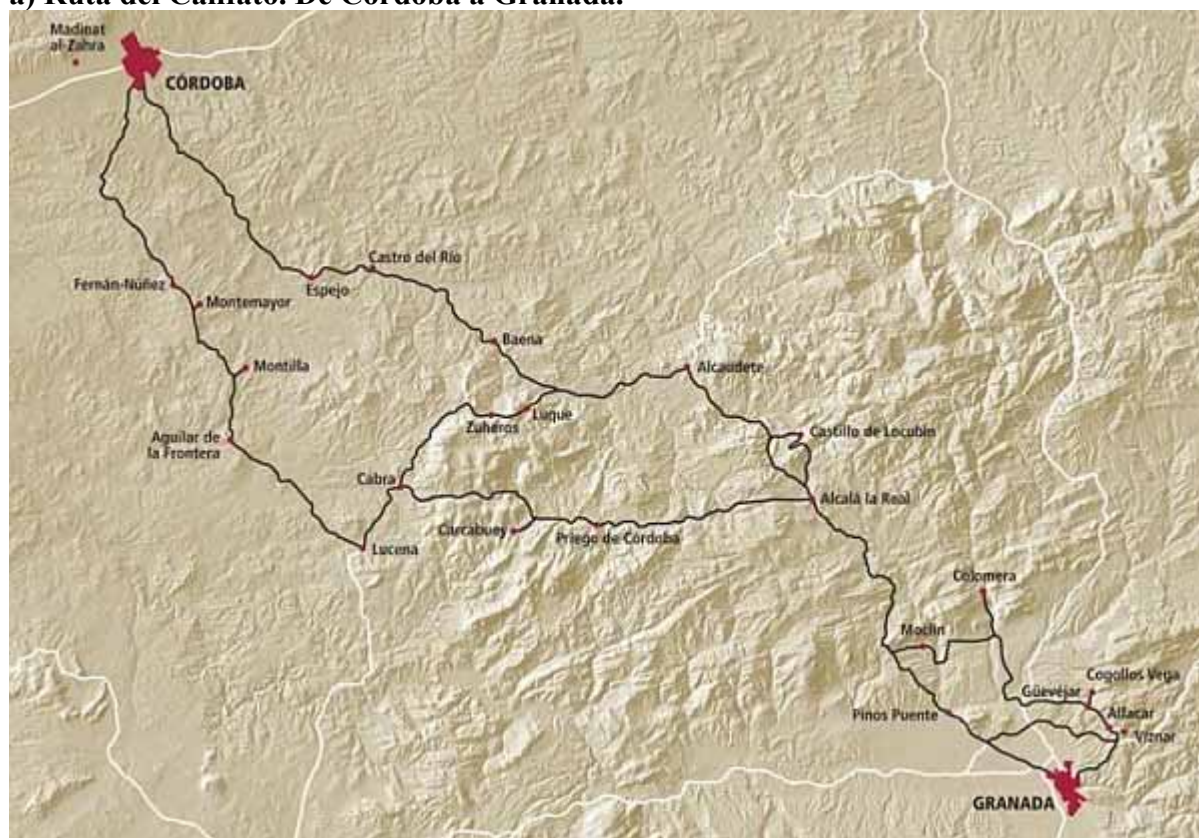
Siedziba fundacji *El Legado Andalusi* znajduje się w jednym z pawilonów Parku Nauk w Granadzie. Poza dyrekcją i księgarnią utworzono tam także stałą wystawę, obrazującą całą historię i ideologię okresu *al-Andalus*. Szczególnie zwrócono uwagę na dorobek naukowy arabskich myślicieli i badaczy. W wielu salach podziwiać można osiągnięcia w dziedzinie astronomii, geografii i nawigacji, hydrauliki, medycyny, zoologii, weterynarii oraz nauk ścisłych, w tym fizyki, optyki i chemii. Nie sposób nie przyjrzeć się dokładnie niezwyklej arabskiej architekturze i technikom wykorzystywanym przez ówczesnych konstruktorów, poznając między innymi techniki budowy Mezquity w Kordowie. W konstrukcji imponującej wystawy pracownicy Fundacji wyraźnie preferowali nowoczesne moduły interaktywne i dydaktyczne. Dzięki temu na ofertę składają się liczne pokazy i multimedialne elementy muzeum, które ułatwiają wzbudzenie i koncentrację uwagi zwiedzających w znacznie wyższym stopniu niż się to dzieje w ramach typowych wizyt muzealnych, a tematyka *al-Andalus* staje się przez to dostępniejszą i ciekawszą. W module dydaktycznym nacisk kładzie się na edukowanie od jak najmłodszych lat na temat kultury arabskiej i jej wpływu na dzisiejszą Hiszpanię. Liczne warsztaty, zabawy, panele tematyczne i prelekcje poszerzają zainteresowanie najmłodszych i starszych omawianą problematyką. Często wykorzystuje się w tym zabawki i gry, których pochodzenie lub wygląd zewnętrzny związany jest ze światem muzułmańskim. Dobrą formą wzbudzenia zainteresowania i szacunku dla arabskiego dziedzictwa jest pokazywanie najmłodszym filmów powstałych na podstawie bajek o zabarwieniu islamskim, takich jak „Aladyn” czy „Opowieści z Alhambry”, napisanych w XIX wieku przez Washingtona Irvinga.

Las Rutas del Legado Andlusi - produkt regionalnej turystyki kulturowej.

Granada, będąc miejscem siedziby Fundacji *El Legado Andalusi* i jednocześnie miejscem lokalizacji centrali koordynacji jej szlaków, jest także - a może przede wszystkim - miastem, gdzie niemal każdy z nich kończy się lub bierze swój początek. Nie dzieje się tak przypadkiem. Trasy bowiem, które dzisiaj przemierzyć może każdy, za czasów arabskiego panowania łączyły Królestwo Granady z resztą Andaluzji, z Murcją i Portugalią. Warto jednak pamiętać, że mowa tylko i wyłącznie o historycznych traktach komunikacyjnych, ponieważ o ile samo Królestwo Granady istniało w latach 1237-1492, o tyle tematyka szlaków dotyka różnych okresów z dziejów Hiszpanii. Fundacja, tworząc zestaw omawianych tras kulturowych, miała na celu wykreowanie marki oraz rozwój całej koncepcji. Ta będąc w szerszej perspektywie złożonym produktem, łączy w sobie elementy historii, kultury, dziedzictwa, osadnictwa oraz tradycji. Są one od początku swojego istnienia conceptami autentycznymi, pochodzącymi z historii dynastii, podróżników, czy emiratów. Zakrojony na szeroką skalę i przeplatający się nieustannie na andaluzyjskiej ziemi system, łączy ze sobą i przebiega przez około 280 większych bądź mniejszych miejscowości. Większość z nich nie leży na popularnych turystycznych traktach, co sprzyja odpoczynkowi i zadumie wśród odgłosów tradycyjnych rzemiosł, zapachów miejscowej kuchni czy w atmosferze miejscowych obrzędów. Chcąc ułatwić zwiedzającym bezpośrednie obcowanie z naturą opracowano i nadal opracowuje się równoległe alternatywne wersje konne, piesze i rowerowe dla omawianych tras. Atrakcje, które te nierzadko bardzo małe jednostki administracyjne mogą oferować turystom, mają w założeniu pomóc w pozyskaniu pieniędzy, które potencjalni

goście pozostawiają w trakcie wizyty. Wzrost zainteresowania zapomnianymi miejscami spowodować ma rozwój infrastruktury turystycznej, transportu, a co za tym idzie stworzenie nowych miejsc pracy, ważnych szczególnie w obliczu bardzo w Hiszpanii wysokiego, wynoszącego aktualnie około 20% bezrobocia. Obecnie Fundacja utrzymuje 8 konkretnych, tematycznych szlaków kulturowych. Sześć z nich ma charakter wyłącznie regionalny, przecinając południkowo i równoleżnikowo niemal cały obszar Andaluzji. Jeden z wymienionych to szlak o zasięgu ponadregionalnym, ponieważ przebiega również przez sąsiadujący z Andaluzją od wschodu autonomiczny region Murcji. Kolejny ma nawet charakter transgraniczny, ponieważ jego trasa w części przebiega przez terytorium Portugalii. Uzupełnienie oferty stanowi zestaw tematycznych „spacerów” (*paseos*) w Granadzie, będący przykładem produktu lokalnego. Przy tak zróżnicowanym zasięgu trudno przyjąć, że każdy z opracowanych szlaków odgrywa dziś jednakową rolę. Najczęściej wymienia się cztery z nich, którym też poświęcana jest zdecydowana większość publikacji i które odnoszą się do tematów popularniejszych, a co za tym idzie przynoszących największą korzyść z komercyjnego punktu widzenia,.

a) Ruta del Califato. De Córdoba a Granada.

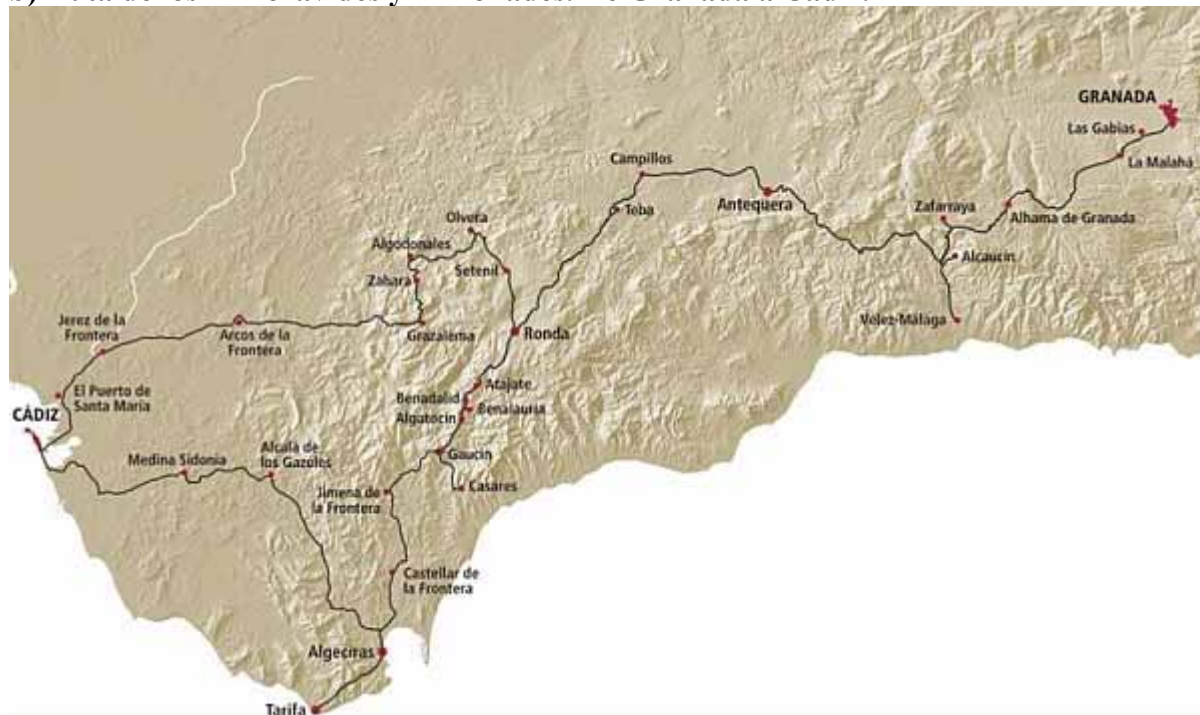

źródło: www.legadoandalusi.es

Pierwszy z omawianych szlaków upamiętnia stosunkowo niedługi, bo trwający niewiele ponad 100 lat, okres kordobańskiego Kalifatu. Zapoczątkował go w roku 929 pochodzący z dynastii Omajjadów Abd al-Rahman III, ogłaszając się kalifem. Jego obwołanie nie było skierowane przeciwko państwom chrześcijańskim, a przeciwko rosnącej w sile konkurencyjnej dynastii islamskiej – Fatymidów [Bueno Porcel, 2009, s.81]. Dziś licząca ok. 200 km trasa łączy dwie najważniejsze stolice w historii hiszpańsko-muzułmańskiej, Kordowę (stolicę Kalifatu) oraz Granadę, stolicę powstałego dużo później, za czasów rodu Nasrydów, królestwa Granady. Trasa obejmuje trzy historyczne regiony: *Córdoba*, *Cabra* i *Ilbira*. Tylko ten pierwszy pokrywa się z obecnym podziałem administracyjnych, natomiast na terytorium dwóch pozostałych funkcjonują dziś prowincje Granada i położona na północ

od niej Jaén. Głównym celem trasy poza wszystkimi już wcześniej wspomnianymi jest promocja miasta Kordowa jako stolicy nauki i kultury całej średniowiecznej Europy oraz zainteresowanie turystów zamkami i miastami będącymi w historii miejscami różnego rodzaju działań militarnych. Najlepszą reklamą dla szlaku są słowa francuskiego historyka Charles-Emmanuela Dufourcq, który napisał, że „w żadnym swym dziejowym momencie, większe średniowieczne miasta zachodniej kultury chrześcijańskiej takie jak Rzym czy Paryż nie osiągnęły takiego splendoru, jaki posiadała Kordowa, największe centrum urbanistyczne średniowiecznej Europy”⁸

b) Ruta de los Almorávides y Almohades. De Granada a Cádiz.

źródło: www.legadoandalusi.es

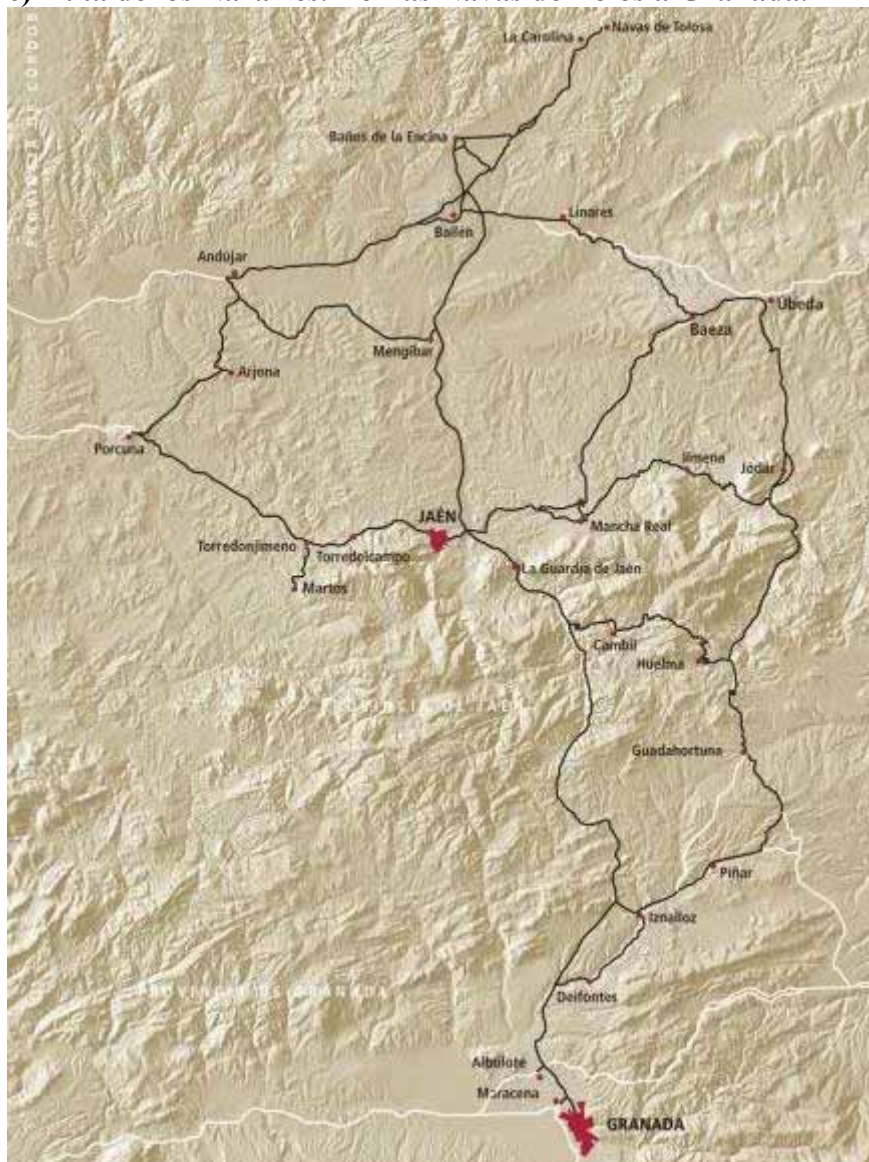
Propozycja przemierzenia Andaluzji śladami dwóch potężnych, muzułmańskich dynastii jest niczym innym, jak częścią Wielkiego Szlaku Almorawidów i Almohadów, omówionego pokrótce we wcześniejszym rozdziale. Podróżujący tym szlakiem turysta nie podąża jednak śladem historii, która rozegrała się na kontynencie afrykańskim, lecz cofa się w przeszłość jedynie do połowy XI wieku. Wtedy właśnie pogrążone w chaosie po nieudolnych rządach Hisama III państwo kalifów Kordowy – Omajjadów - zaczyna odczuwać zagrożenie ze strony Alfonsa VI, chrześcijańskiego króla Kastylji, który przejął już rządy w Toledo i zaczyna się upominać o południowe ziemie Półwyspu Iberyjskiego. W roku 1086 książęta arabscy poprosili więc o pomoc dynastię Almorawidów w osobie Yusufa Ibn Tashfina, dokonującego wówczas ekspansji w Afryce Północnej. Mimo, że pokonał on Alfonsa VI pod Sagrą i wrócił na czarny ląd, po kilku latach ponownie wylądował u wybrzeży Andaluzji, w której w dalszym ciągu panował organizacyjny nieporządek. Yusuf Ibn Tashfin, a później jego następcy rozpoczęli tym samym swoje rządy w Hiszpanii. Na ich drodze w połowie XII wieku stanęła inna, rosnąca w siłę arabska dynastia – Almohadów. Wydarzenie to było początkiem końca Almorawidów, a konkurencyjnemu rodowi otworzyło w konsekwencji drogę do uzyskania zatrwającej potęgi, którą udało się złamać dopiero

⁸ “En ningún momento, ni Roma ni París, las ciudades más pobladas del Occidente medieval cristiano, se acercaron siquiera al esplendor de Córdoba, el mayor núcleo urbano de la Europa medieval” (tłumaczenie własne, źródło: www.legadoandalusi.es).

połączonym siłom królów katolickich w bitwie pod Las Navas de Tolos w 1212 roku [Bueno Porcel, 2009, s.249].

Proponowana trasa przebiega przez trzy południowe prowincje Andaluzji – Granadę, Malagę i Kadyks. Jej długość wynosi ok. 400 km, a przemierzając ją turysta jest konfrontowany z wydarzeniami z okresu walki arabskie dynastie poznając bogactwo architektury, zwłaszcza obronnej, którą po sobie pozostawiły.

c) Ruta de los Nazaríes. De Las Navas de Tolos a Granada.

źródło:
www.legadoandalusi.es

Bitwa pod Las Navas de Tolos mimo, że zadecydowała o upadku rządów Almohadów, dużo większe znaczenie miała dla innej arabskiej dynastii. Po działaniach wojennych rozpoczął się okres zwany Los Terceros Reinos de Taifas. Był to czas, w którym południowa Hiszpania współzrządzili przywódcy trzech arabskich prowincji (*taifas*) – Walencji, Murcji i Granady. Ta ostatnia, pod przywództwem Mohammeda al-Ahmara z dynastii Nasrydów przekształciła się w 1237 roku w królestwo Granady, rządzone przez jego następców i stanowiące z kolejnym okresie ostatni bastion

władzy arabskiej na półwyspie Iberyjskim. Dzisiaj ziemie te, wchodzące w skład prowincji Granada i Jaen, są przede wszystkim sercem andaluzyjskiej produkcji oliwek. Ogromne połacie gajów oliwkowych ciągną się tu aż po horyzont, a o burzliwej przeszłości przypominają górujące nad nimi fortece oraz zabytkowe miejscowości, jak chociażby docenione przez UNESCO bliźniacze miasta Úbeda i Baeza. Szlak Nasrydów zwieńczony królową wszystkich twierdz – Alhambra, gdzie dobudowali oni swój pałac, zmusza do wielu refleksji. Zachęca on do zapoznania się z całą historią *al-Andalus* i do zrozumienia, jak przez ponad ćwierć tysiąclecia (1237-1492) Granada i sąsiadujące z nią ziemie mogły być ostoją kultury muzułmańskiej w Europie. Prawdopodobnie duże znaczenie miało przy tym powstrzymanie się od bratobójczych walk skierowanie wysiłków na racjonalne gospodarowanie państwem, utrzymywanie licznych kontaktów handlowych, a także zgoda na płacenie danin rosnącym w potęgę królom katolickim.

Chcąc odwiedzić wszystkie miejsca znajdujące się na szlaku, pokonać trzeba 240 km. Ze względu na niewielką odległość od Granady i dobre skomunikowanie z nią wszystkich ważniejszych miejscowości szlaku omawiana oferta skierowana jest zwłaszcza do osób i grup przebywających dłużej właśnie w tym mieście.

d) Ruta de Washington Irving. De Sevilla a Granada.

źródło: www.legadoandalusi.es

Ostatni z czterech głównych szlaków różni się diametralnie od trzech pozostałych. Przede wszystkim jego tematyka odnosi się do wydarzeń, które miały miejsce dużo później, bo w XIX wieku oraz ze względu na fakt, że w odróżnieniu od wyżej opisanych przypisano jej charakter biograficzny⁹. Dziwić może, że deklarowana tematyka tego systemu zwiedzania nie wiąże się z nikim, kto pochodziłby z Andaluzji, a przecież była ona ojczyzną postaci tak znanych, jak choćby wielki rzymski filozof Lucjusz A. Seneka czy znakomity hiszpański poeta García Lorca. Bohaterem szlaku jest bowiem żyjący na przełomie XVIII i XIX wieku Amerykanin, Washington Irving. Był on historykiem, dyplomatą i pisarzem, z zamiłowaniem zaś - podróżnikiem. Swoje długie itineraria odbywał po Europie, ich owocem były jego dzieła. Andaluzja ze swoim klimatem i bogactwem kulturowym zauroczyła go. To właśnie jego zainteresowanie muzułmańskimi monumentami i ich popularyzacja stawia go w ocenie Fundacji *El Legado Andalusi* przed pozostałymi osobistościami z Andaluzji. Trasa, którą przemierzył - stanowiąca główną oś dzisiejszego szlaku - ma charakter symboliczny, nie znajdziemy bowiem na tym szlaku wielu miejsc bezpośrednio powiązanych z samym Irvingiem przez faktyczne wydarzenia lub anegdoty. Niemniej jednak połączenie z Granady do Sewilli stanowiło w przeszłości (podobnie jak stanowi dzisiaj) niezwykle ważny trakt. Tak jak kiedyś dynastie arabskie, a dzisiaj Andaluzjczycy, tak w XIX wieku trasę tę przemierzył Irving opisując odwiedzane miejsca i wyrażając swój zachwyt nad nimi.

Podążając jego śladami pokonać trzeba 250 km. Oś główna skoncentrowana jest przy autostradzie A-92, co ułatwia i przyspiesza podróż.

Prócz przedstawionych czterech najpopularniejszych szlaków wspomnieć należy o dwóch innych, także stanowiących część regionalnej oferty. Jeden z nich prowadzi z Granady do Almerii malowniczym regionem zwanym Las Alpujarras (*Ruta de las Alpujarras*), położonym między południowymi stokami masywów Sierra Nevada i Sierra de Gádor, a wybrzeżem Morza Śródziemnego. Podążając tym traktem, podziwiać można niezliczone zabytki architektury obronnej mniejszego i większego formatu. Ponadto przechodzi on u

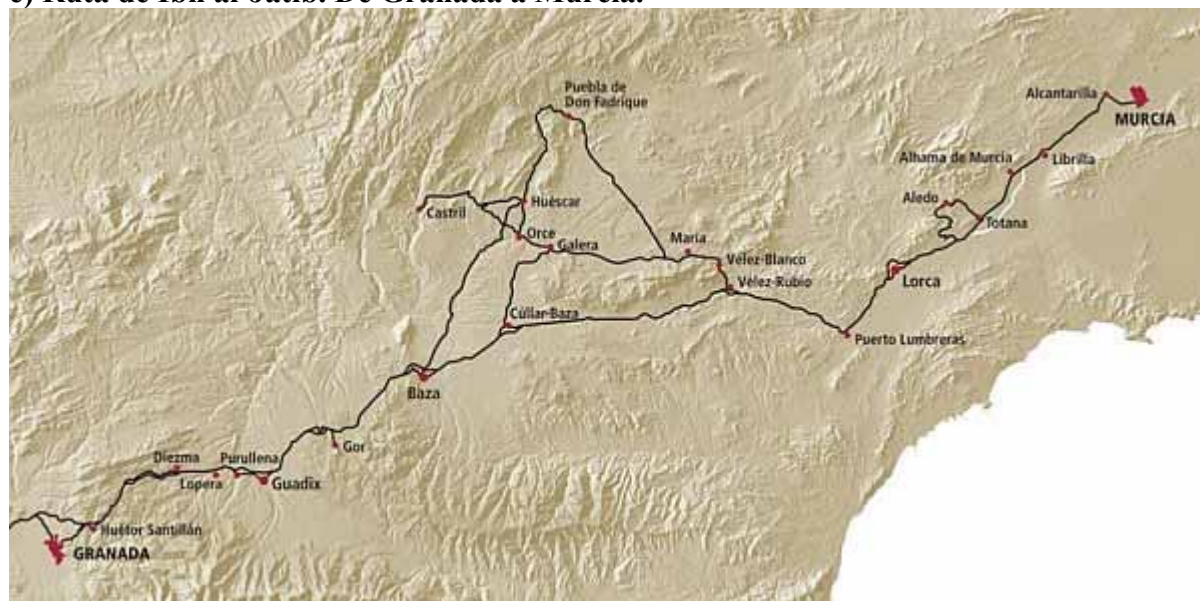
⁹ Celowo użyto tutaj stwierdzenia o „przypisanym charakterze biograficznym”, nie zaś o biograficznym odniesieniu, ponieważ z teoretycznego punktu widzenia, szlak biograficzny powinien obejmować najważniejsze miejsca związane z życiorysem jego bohatera – miejsce urodzin, działalności, pracy, wielkich dokonań, pochówku [Wyszowska, 2008, s.24]. Żadne z wymienionych nie znajduje się na trasie Szlaku Washingtona Irvinga.

podnóża najwyższych szczytów Półwyspu Iberyjskiego, wśród malowniczych miasteczek, z charakterystyczną, niespotykaną nigdzie indziej atmosferą.

Drugim szlakiem jest droga z Granady do Malagi wzdłuż wybrzeża morskiego, którą pokonał i opisał geograf arabski al-Idrisi (*Ruta de al-Idrisi*). Bohaterem tej oferty nie jest, jak w przypadku wszystkich pozostałych, dorobek kulturowy, a bogactwo przyrodnicze. To ono zadecydowało o tym, że pierwsi Maurowie, którzy dotarli tutaj w XIII wieku, docenili tutejszy krajobraz i to wszystko, czego nie było na wysuszonej afrykańskiej ziemi.

Poza sześcioma szlakami regionalnymi, oferta zawiera w sobie dwa, wychodzące poza tereny Andaluzji:

e) Ruta de Ibn al-Jatib. De Granada a Murcia.

źródło: www.legadoandalusi.es

Propozycja ta, ze względu na swój przebieg, ma charakter szlaku ponadregionalnego (krajowego). Łączy bowiem dwa oddzielne okręgi autonomiczne – Andaluzję i Murcję. Opracowano ją dla upamiętnienia drogi, którą Ibn al-Jatib, wielki andaluzyjski pisarz, poeta i politolog przemierzył w 1347 roku służąc Yusufowi I. Celem wyprawy była dogłębna analiza defensywnego potencjału wschodnich rubieży Królestwa Granady. Dzisiaj widać go doskonale, odwiedzając zamki chociażby w Guadixie czy Lorce. Widać także piękno przyrody, która obok zabytków materialnych stanowi najważniejszy walor okolicy. Odtwarzając dzisiaj XIV-wieczną podróż al-Jatiba dostrzec można liczne andaluzyjskie wpływy, które sięgnęły do Murcji i wywarły wpływ na tamtejszą architekturę i sztukę. Koncepcja tego szlaku, dotychczas jeszcze mało znanego, ma na celu popularyzację niektórych zabytkowych miejsc. W jego przestrzeni znajduje się np. miejscowość Baza o bardzo dużym potencjale kulturowym ale o bardzo ograniczonych możliwościach finansowych, wciąż pozostająca w cieniu sąsiedniego, urokliwego Guadixu czy pierwszorzędowej Granady.

f) Ruta de al-Mutamid. De Sevilla a Lisboa.

źródło: www.legadoandalusi.es

Ostatni z ośmiu szlaków al-Andalus jest szlakiem o międzynarodowym zasięgu, łączy on bowiem stolicę Andaluzji ze stolicą Portugalii. U podstawy jego oferty stoi zadeklarowana chęć zwrócenia uwagi na fakt, że historyczny okres arabskiego panowania na Półwyspie Iberyjskim nie dotyczy tylko i wyłącznie ziem dzisiejszej Hiszpanii. Południowe obszary Portugalii także leżały pod jurysdykcją kalifów i emirów. Trasa została nazwana imieniem urodzonego na portugalskiej ziemi muzułmanina, który pod koniec XI wieku piastował urząd władcy Sewilli.

3. Organizacja turystyczna szlaków El Legado Andalusi.

Dokonując dalszej analizy głównych aspektów koordynacji szlaków *El Legado Andalusi* wziąć pod uwagę należy te z nich, które są głównymi i na których, przynajmniej do dnia dzisiejszego, skupione są wysiłki Fundacji. Ze wszystkich dziewięciu propozycji (osiem przedstawionych oraz oferta spacerów po Granadzie) nie każdą nazwać można szlakiem materialnym. Pod tym pojęciem należy rozumieć takie oferty, które poza posiadaniem nazwy i logo, trwałości, określonego przebiegu i dostępności informacji realizowane są mając na uwadze cztery podstawowe kryteria organizacji: **oznaczenia „in situ”, faktycznej dostępności, uzasadnionej tematyki oraz koordynacji** [Mikos v. Rohrscheidt 2008a, s. 294]. W widełkach tych wymagań mieszczą się jedynie cztery pierwsze, określone już jako najważniejsze: Szlak Kalifatu, Szlak Almorawidów i Almohadów, Szlak Nasrydów oraz Szlak Washingtona Irvinga. Pozostałe będąc jedynie zasygnalizowanymi i wyznaczonymi ofertami zwiedzania z szansą rozwoju muszą na obecną chwilę być uznane za wirtualne. W tym wypadku, chociaż nie stanowi to reguły, pojęcie „wirtualny” rozumiany może być zarówno w przenośni, jak i dosłownie. W normalnej sytuacji określanie szlaku mianem wirtualnego nie wiąże się z formą jego przekazu, a z niedopracowaniem pod kątem wymienionych kryteriów. Należałoby zatem nazwać szlakiem wirtualnym taki, który, mimo

że posiada opublikowaną trasę zwiedzania, charakteryzują wszystkie lub niektóre z wymienionych mankamentów: nie jest on oznaczony w terenie, posiada różnorodność tematyczną, nie jest organizacyjnie koordynowany jako oferta zwiedzania lub zawiera obiekty o znacznie ograniczonej lub niepewnej dostępności. W przypadku niektórych spośród szlaków i tras *El Legado Andalusí* mamy do czynienia z sytuacją, którą można by określić mianem *pełnej wirtualności*. Poza nie spełnianiem kryteriów szlaku materialnego istnieją one wyłącznie w formie trasy opublikowanej w Internecie. Nie sposób więc dowiedzieć się o nich bez korzystania z tego medium. Brak także jakichkolwiek danych o ich ofercie w punktach informacji turystycznej, w publikacjach czy w ulotkach informacyjnych. Ich przemierzenie może być w dużym stopniu wynikiem przypadku, a nie zaplanowanej turystyki tematycznej po szlakach. Ze względu na dalszą analizę szlaków *al-Andalus* pod kątem poszczególnych kryteriów materialności, ogólnie prezentowana przez Fundację oferta uszczuplona musi być zaledwie do tych tras, które dane kryteria spełniają. Ich jakość pozwala mieć nadzieję, że podobny status uzyskają niebawem pozostałe propozycje.

Kryterium oznaczenia „in situ”

Nie podlega dyskusji fakt, że mówiąc o liniowym systemie penetracji turystycznej, jaką jest szlak turystyczny, nie można wyobrazić sobie braku jego oznaczenia. Niejasne jest, dlaczego turysta kulturowy w wielu przypadkach traktowany jest gorzej niż na przykład turysta górski. Podobnie, jak trudno wyobrazić sobie marszrutę w górach bez oznakowania trasy, tak samo trudno odwiedzać punkty szlaku kulturowego bez drogowskazów do nich prowadzących. Co więcej, istotnym elementem idei szlaku w ogóle jest jego wyznaczenie w terenie [Mikos v. Rohrscheidt 2008b, s.23], to zaś kryterium, choć może się ono wydawać oczywistym, często nadal jest zaniedbywane. Oznaczenie „in situ” to element dwuaspektowy [za: Mikos v. Rohrscheidt] obejmujący ogólną informację na trasie szlaku dotyczącą dojazdu do poszczególnych obiektów oraz informację przy obiekcie, najczęściej połączoną z jego opisem.

W pewnym sensie informację nie obejmującą, lecz uwzględniającą nazwę miejsca i szlaku, godziny otwarcia, telefon kontaktowy itp. można do tej kategorii zaliczyć. Daje ona bowiem do zrozumienia, że turysta trafił do punktu, którego szukał. Pobocznym celem oznaczenia szlaku jest jego promocja. W tym kontekście warto obok wspomnianych powyżej zainteresowanych dziedzictwem kulturowym *specific cultural tourist* przypomnieć także tę liczną grupę turystów osoby, które mijają dany obiekt przypadkiem, w drodze do jednego z kurortów, do rodziny, na spotkanie biznesowe itd. Oni to właśnie mogą zainteresować się propozycją kulturalną, na której istnienie i lokalizację jako pierwszy sygnał wskazuje im tablica z informacją bądź mapką szlaku, na którym przypadkowo się znaleźli. Jeżeli chodzi o oznaczenia głównych szlaków *El Legado Andalusí*, nacisk położony jest na oznakowanie miejsca/miejscowości zaliczanych do jego przestrzeni, a dopiero w dalszej kolejności jego trasy. Tablice informacyjne, spełniające wszystkie warunki pełnej informacji¹⁰ znaleźć można w historycznym centrum poszczególnych punktów trasy (ryc.3). Nie uwzględniono w nich jedynie kategorii szlaku, co ze względu na nie uzgodnione jak dotąd jednolite i popularyzowane standardy nazewnictwa w tej dziedzinie nie jest istotne z punktu widzenia zwykłego turysty. Pozostałe oznaczenia to drogowskazy (zarówno drogowe, jak przeznaczone dla pieszych spacerowiczów¹¹) wskazujące przebieg szlaku. Z pewnością stwierdzić można, że analizowane oznakowanie spełnia swoje zadania tylko w swoim jednym aspekcie. Brak szerszej informacji przy każdym poszczególnym obiekcie trasy, co nie pozwala wysoko

¹⁰ Warunki rzetelnej informacji – rozumie się przez spełnienie podstawowych kryteriów tablicy informacyjnej szlaku: 1. Logo 2. Nazwa 3. Kategoria 4. Adres koordynatora 5. Długość, mapka 6. Strona internetowa 7. Nazwa obiektu/miejsca [Mikos v. Rohrscheidt 2008b]

¹¹ Oznaczenia dla pieszych stosowane są w zabytkowych założeniach urbanistycznych. Ułatwia to dotarcie do poszczególnych już obiektów.

ocenić tego aspektu organizacji szlaku. Ten mankament w znacznej mierze nadrabiany jest jednak przez innego rodzaju informacje pisane (informatory) oraz przekazywaną ustnie w punktach obsługi turystów.

ryc. 3

źródło: fot. Przemysław Buryan, opracowanie własne

Kryterium dostępności

Przemierzanie jakiegokolwiek szlaku ma sens, jeżeli miejsca do niego zaliczane są faktycznie możliwe do zwiedzenia. Ta prawda, choć prosta, nie zawsze wprowadzana jest w życie. Niejednokrotnie turysta po dojechaniu na miejsce jest rozczarowany widząc faktyczny stan rzeczy, tak barwnie opisany w przewodniku. Pod tym względem omawiane produkty turystyczno-kulturowe wypadają dobrze. W publikacjach odnoszących się do każdego z miast i wiosek podawany jest opis zabytków, które się tam znajdują. Z różnych powodów nie wszystkie one są otwarte i dostępne dla turystów. W opisach szlaków przede wszystkim wspomina się o atmosferze, kulturze, dziedzictwie miejsc wchodzących w ich skład. O tyle o ile np. na Szlaku Cysterskim istotą oferty są (fizycznie funkcjonujące) obiekty sakralne i ich niedostępność kłóci się z ogólną ideą szlaku turystycznego, o tyle oferta szlaków al-Andalus nie zawsze jest ukierunkowana na konkretne obiekty, a w licznych przypadkach na ogólny widok i „magię” miejsca, na lokalną kuchnię, tradycyjne eventy. Patrząc pod tym kątem niedostępnym należałoby nazwać taki punkt szlaku, w tym wypadku miasto, do którego nie dałoby się wjechać, a takowych nie ma. Z kolei zdecydowana większość obiektów zabytkowych, znajdujących się w poszczególnych miejscowościach szlaków i tras jest dostępna do zwiedzania. Zdarzają się oczywiście przypadki losowe, jak np. trwający remont zamku w miejscowości Guadix, których nie da się przewidzieć. Nie powinny one jednak rzutować na ogólną ocenę. W tym zakresie oceny do wyjątków należałoby zakwalifikować miejscowość Baza, znajdującą się na trasie Ibn al-Jatiba. To miejsce, intensywnie zachwalane w informatorach szlaku, jest niezwykle zaniedbane, a dostęp do niektórych z opisywanych obiektów jest niemożliwy. Nie ma w tym przypadku mowy o remontach czy czasowych problemach. Wspomniane miasto z pewnością posiadające znaczący potencjał kulturowy, ze względu na obecny stan zachowania i dostępności zabytków nie powinno być uwzględniane w ofercie turystyki kulturowej regionu i w ramach propozycji jego szlaków. Nie może być w tym wypadku mowy o „odczuwaniu atmosfery”. Baza jest po prostu zabytkową ruiną, a najlepiej zachowany obiekt, kościół Santa Maria de Encarnación, ma zamurowane wejścia.

Jedynym usprawiedliwieniem może być fakt, że jak dotychczas cały szlak Ibn al-Jatiba można uznać za jedną z wirtualnych propozycji, nie pretendujących na chwilę obecną do miana najatrakcyjniejszych.

Kryterium uzasadnionej tematykacji

Niewątpliwie historyczna jedność Andaluzji nie pozostawia wątpliwości przy ocenie uzasadnionej tematykacji jej szlaków. Każda z tras opracowana jest w sposób jasno charakteryzujący motywy jej utworzenia. Co więcej, ogólna idea całej fundacji i przedsięwziętych przez nią działań zawiera jasny warunek żądający, by kreowane szlaki i wszystkie inne inicjatywy były związane z okresem hiszpańsko-muzułmańskim. Przy okazji jednak tworzenia tak rozległej oferty nie sposób nie promować zabytków z innych okresów dziejowych, jeżeli znajdują się one w pobliżu punktu głównego. Dlatego też poza głównymi obiektami, uznanymi za takie ze względu na deklarowaną tematykę, w publikacjach i propozycjach zwiedzania uwzględnia się wszystkie warte uwagi miejsca, przy jednoczesnym unikaniu włączania do nich tych jednostek administracyjnych, które w żadnym ze swych elementów nie odpowiadają tematowi. Problem (typowy zresztą nie tylko dla Andaluzji) pojawia się w sytuacji włączania do analizowanych regionalnych systemów zwiedzania miejscowości wyłącznie ze względu na niepozostawianie ich bez „motoru napędowego turystyki” jakim jest oferta szlaku. Drugim powodem włączania (innych) obiektów do oferty szlaku jest z kolei ich duże znaczenie historyczne lub kulturowe. W ofercie szlaku pojawiają się wtedy znaczące niekonsekwencje i pomimo dobrze przeprowadzonej całościowej tematykacji o wysokim stopniu uzasadnienia, niektóre punkty powinny zostać z danej propozycji wykluczone. Wiadomo, że jest to zabieg niełatwy¹².

Z oferty stworzonej przez *El Legado Andalusí*, w materii tej nie pozostawia wątpliwości zasadność wytyczenia szlaku Kalifatu Kordowy i szlaku Almorawidów i Almohadów. Pozostałe szlaki, ze względu na brak konsekwencji w doborze obiektów, należałoby poddać dalej idącej krytyce. Egzemplarycznie można przytoczyć propozycję *Ruta de Washington Irving*, która w swoim założeniu oznacza trasę przebytą przez Irvinga na początku XIX wieku. Za podstawę jej wytyczenia, jak zresztą za podstawę wytyczenia każdego szlaku kulturowego, uznano dostępne i odnoszące się do przyjętej tematyki źródła historyczne. W przypadku ekspedycji Irvinga jest to jego osobisty opis krajoznawczo-reportażowy z przebytego odcinka z Sewilli do Granady. Opis ten stał się częścią wydanej już w Ameryce książki *Tales of Alhambra* i szczegółowo przedstawia poszczególne etapy wędrówki¹³. Mając przed oczami jej dzisiejszy, stworzony przez Fundację obraz, łatwo dostrzec liczne miejsca nie wspomniane przez samego bohatera. Nie można zaprzeczyć, że faktycznie mógł on je zwiedzić, niemniej w owym wyczerpującym opisie nie ma o niektórych z nich ani jednej wzmianki (ryc 4). Ponadto z całkowicie logicznych względów ewentualne umiejscowienie przez Irvinga takich miejsc jak Carmona, Ecija czy Alhama de Granada na trasie Sewilla-Granada byłoby posunięciem niepotrzebnym. Podobnie dzisiaj, przemierzając szlak Washingtona Irvinga niełatwo trafić do wymienionych miejsc, znajdujących się w stosunkowo sporym oddaleniu od głównej osi trasy.

¹² Ilustracją skali problemu może być uznawanemu za jeden z najważniejszych polskich szlaków kulturowych Szlak Piastowski i znany fachowcom problem stanowiącego jedną z jego najważniejszych atrakcji Biskupina (Pomnika Historii), który z racji swoich dziejów i ich związku z kulturą łżycką nie może być uznawany za element dziedzictwa piastowskiego. Por. Mikos v. Rohrscheidt 2009b, s.98

¹³ Do analizy szlaku użyto wydania: Irving W., *Cuentos de la Alhambra*, Madrid 1953, str 13-46.

Ryc. 4

źródło: mapa: www.legadoandalusi.es, opracowanie własne

Kolejny ze szlaków, którego ocena w odniesieniu do tematykacji nie wypada pozytywnie, to *Ruta de los Nazaríes*. W jego przypadku, mimo niezaprzeczalnej spójności trasy, wynikającej z następstwa poszczególnych miejsc i obiektów, niejasna wydaje się sama oficjalna nazwa i ogólna idea. Po głębszej analizie produktu odnosi się wrażenie, że trafniejszą byłaby nazwa *Ruta de los Reinos Cristianos* czy *Ruta de la Reconquista*. Nadanie jednej z tych nazw byłoby bardziej uzasadnione ze względu na znikome wpływy dynastii Nasrydów na objętych szlakiem ziemiach. Trasa o wiele bardziej odbija historyczny proces stopniowego podbijania Królestwa Granady, a nie biografię jego władców, jego kulturową świętość czy sposób funkcjonowania organizmu państwowego. Kolejny raz jednak górę wzięła idea Fundacji, co było zapewne powodem skonstruowania „na siłę” trasy o profilu odnoszącym się do tematyki muzułmańskiej. Tę w ukazany kontekście doboru obiektów interpretować można jedynie jako ukazanie działań defensywnych i prób przetrwania ostatniego arabskiego bastionu w Europie. W poniższym zestawieniu znajdują się wybrane losowo elementy szlaku i ich związek (lub brak związku) z Nasrydami¹⁴. Dla poprawnej analizy danych warto przypomnieć, że doszli oni do władzy w roku 1237.

Miejsce na szlaku	Rok konkwisty	Bezpośredni związek z Nasrydami	Uwagi
Navas de Tolosa	1212	NIE	Punkt istotny dla szlaku Almohadów. Pośrednio wpłynął na dzieje Nasrydów.
Baños de la Encima	1225	NIE	Nigdy nie był w ich posiadaniu.
Mengíbar	1225	NIE	Nigdy nie był w ich posiadaniu.
Arjona	1244	TAK	W meczecie 18.04.1232 roku mieszkańcy ogłosili Muhammeda Ibn Alhamara władcą, a tym samym założycielem dynastii Nasrydów.
Torredonjimeno	1224	NIE	Nigdy nie był w ich posiadaniu.
Torredelcampo	1243	TAK	Miejsce rozgromienia wojsk dynastii w potyczkach w 1275 roku.
Baeza	1226	NIE	Nigdy nie był w ich posiadaniu
Jódar	1227-1229	TAK	W 1303 władca z dynastii Nasrydów bezskutecznie próbował zdobyć Jódar
Mancha Real	-	NIE	Założona dopiero w 1537 roku. Brak związku z al-Andalus!

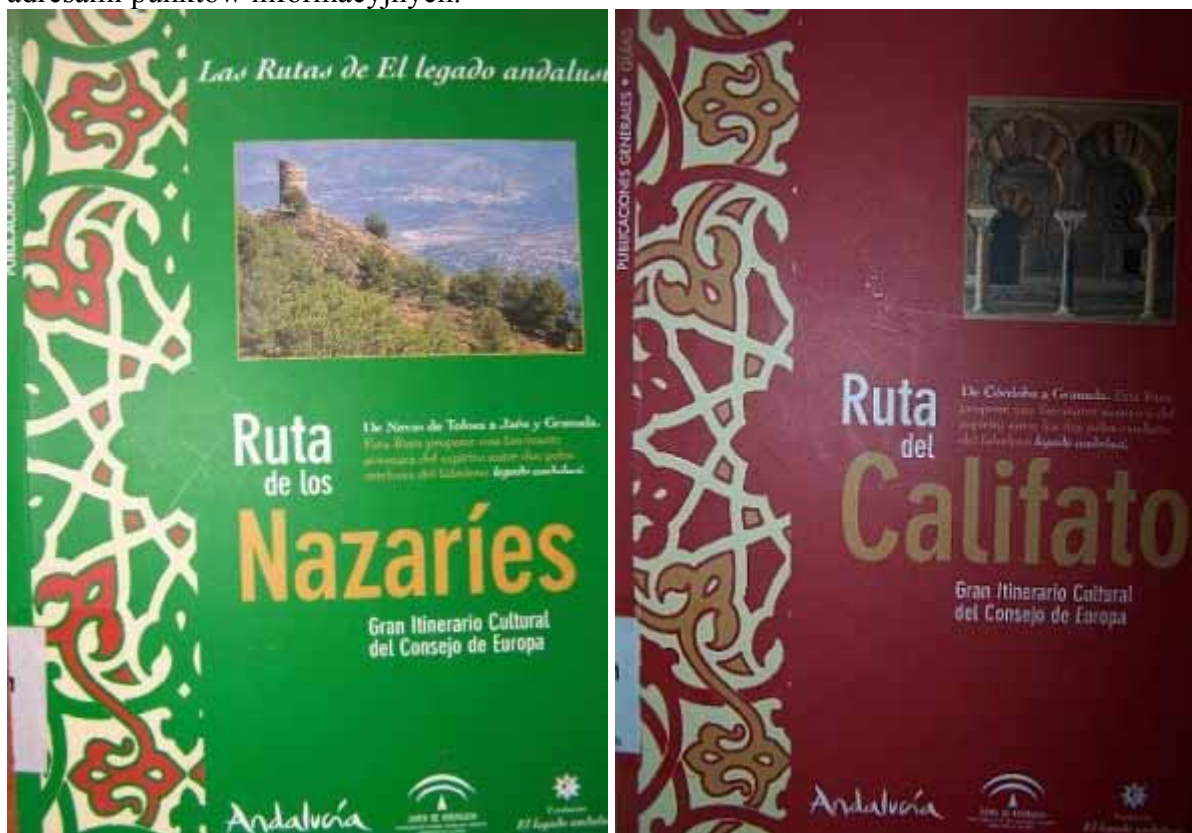
¹⁴ Losowość próby polegała na włączeniu do analizy co drugiej miejscowości opisanej w publikacji na temat szlaku: Olmedo F., Izquierdo F., *La ruta de los Nazaríes, El legado andalusí*, Granada 2007, str 38-150.

La Guardia de Jaén	1244	TAK	-
Huelma	1438	TAK	Przez długi czas punkt graniczny z Kastylią, wielokrotnie tracony i odzyskiwany odzyskiwany zdobywany.
Piñar	ok. 1492	TAK	-
Deifontes	ok. 1492	TAK	-
Maracena	1492	TAK	-

źródło: opracowanie własne

Jak wynika z tabeli nie wszystkie, a niemalże połowa przeanalizowanych pod kątem historycznym miejsc nie ma bezpośredniego związku z dynastią Nasrydów. Jakikolwiek związek pośredni wynika tylko i wyłącznie z jurysdykcji objętej przez Królów Katolickich nad poszczególnymi regionami, które w wyniku trwającej rekonkwisty były zapleczem działań wojennych.

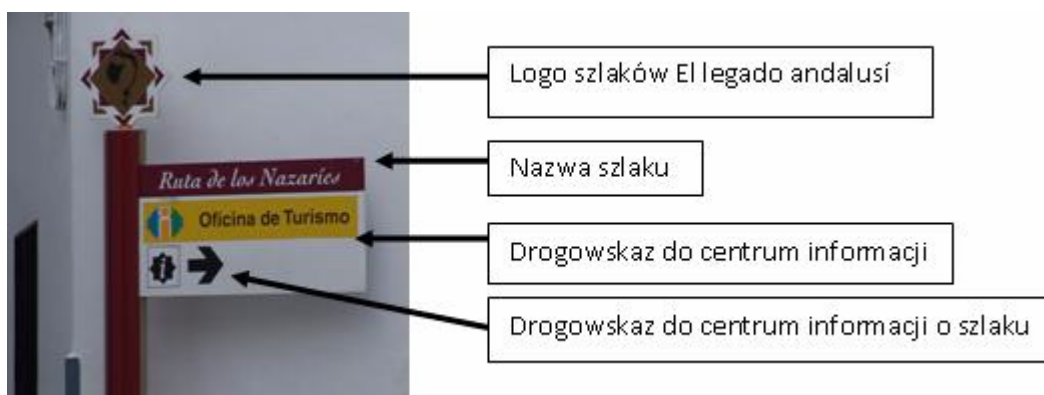
Kończąc kwestię tematykacji szlaków al-Andalus warto wspomnieć o publikacjach, które ją potwierdzają i zapewniają szeroką informację na ich temat. Fundacja *El Legado Andalusi* dba o regularne wydawanie przewodników odnoszących się do poszczególnych szlaków. W dalszym ciągu mowa tutaj o szlakach, które na początku tego rozdziału wyodrębniliśmy jako materialne. Na każdą z poszczególnych książek składają się: ogólne wprowadzenie, opis dziejów w aspekcie omawianej tematyki, mapki oraz ilustracja przebiegu trasy, a także szczegółowe informacje na temat gastronomii, eventów czy atrakcji na trasie szlaku, nie związanych bezpośrednio z jego przesłaniem. Druga część stanowi obszerne itinerarium, przedstawiające po kolei każdą miejscowość wraz z jej historią i dziejami znajdujących się w niej zabytków, z terminarzem uroczystości i pozostałych imprez oraz z adresami punktów informacyjnych.

Fot. Przemysław Buryan

Kryterium koordynacji

Opisana już powyżej szeroko (patrz rozdz. 1) Fundacja *El Legado Andalusi* jest organizacją skutecznie koordynującą stworzone przez siebie szlaki. Miejsc tych jednak jest zdecydowanie za dużo, ażeby instytucja ta nie musiała współpracować z innymi organizacjami. Centrala tej wielkiej sieci, która przy tej okazji została rozciągnięta w Andaluzji, znajduje się w Granadzie, w siedzibie Fundacji¹⁵. Dodatkowo jej działania wspomagane są przez władze samorządowe przez co informacje na temat szlaków uzyskać można we wszystkich punktach informacji turystycznej zarządzanych przez Radę Andaluzji, a także w ratuszach lub punktach informacyjnych podlegających władzom lokalnym. Ponadto na trasach znaleźć można potrzebne wskazówki w różnego rodzaju centrach recepcji turystów (*Centros de recepción turística, Centros de visitantes*), w domach i centrach kultury (*Casas de la Cultura, Centro Cultural*) czy w poszczególnych obiektach. Dodatkowo każdy z takich punktów jest odpowiednio oznaczony w terenie, co ułatwia ich bezproblemowe znalezienie (ryc.5). Zatrudnieni w poszczególnych miejscach pracownicy udzielają rzetelnej informacji w co najmniej jednym języku obcym, zazwyczaj angielskim. Zdecydowanie gorzej wyglądają zasoby informacji pisanej. Dostępne są obszerne opracowania, mapy, opisy w Internecie oraz ciekawe ulotki, w posiadanie których wejść można już na miejscu. Natomiast uczucie niedosytu wywołuje zauważalne „odwrócenie się plecami” od turysty zagranicznego. Strona internetowa Fundacji funkcjonuje tylko w języku hiszpańskim, podobnie jak dostępne w informacjach turystycznych foldery na temat szlaków. Oczywiście w Granadzie, Sewilli czy Kordowie można zdobyć niezbędne materiały przetłumaczone przynajmniej na język angielski. Niestety, udając się nieco głębiej w prowincję poza te ośrodki, nawet ograniczając się do miejscowości o uznanym znaczeniu kulturowym, zwiedzający doświadcza zawodu. Tak jak na przykład we wpisanych na listę UNESCO miastach Úbeda i Baeza znajdujących się na szlaku Nasrydów, gdzie bez znajomości języka hiszpańskiego nie dowie się on żadnych interesujących turystę kulturowego szczegółów.

Ryc. 5a

źródła: fot. Przemysław Buryan, opracowanie własne

¹⁵ C/Mariana Pineda, Edificio Corral del Carbón, 18009 Granada (España). info@legadoandalusi.es

Ryc. 5b źródła: mapa: Olmedo F., Izquierdo F., La ruta de los Nazaríes, El legado andalusí, Granada 2007, str 142.

Opracowanie własne

Dalsze elementy kryterium koordynacji szlaków *al-Andalus*

Poza podstawową koordynacją stworzonych produktów oraz zapewnieniem materiałów informacyjnych o nich, instytucja zarządzająca szlakami może, a nawet powinna wykonywać szereg innych działań. W ramach zarówno promocji, jak i uatrakcyjnienia oferty może ona i powinna organizować regularne lub jednorazowe eventy związane z tematem szlaku, współtworzyć pakiety usług turystycznych, pośredniczyć w usługach przewodnickich czy noclegowych jak i przyjmować skargi, rozpatrywać wnioski [Mikos v. Rohrscheidt 2008b, s. 25].

Fundacja *El Legado Andalusí* nie zaniedbuje tych fakultatywnych przedsięwzięć. Głównym źródłem informacji na ich temat jest jej oficjalny portal internetowy (www.legadoandalusi.es), który kreuje bardzo dobry wizerunek organizacji. Analizując szczegółowo zawarte tam treści można się przekonać, że koordynator szlaków *al-Andalus* zadaje sobie sporo trudu dla usatysfakcjonowania turystów, ale także europejskich i krajowych instytucji, które mu zaufały i przekazały niezbędne fundusze na wprowadzenie projektu w życie. Dodatkowo znane nam już cele Fundacji nie pozwalają jej pracownikom i agendom pozostać biernymi. Permanentna promocja iberyjskiego dziedzictwa kultury muzułmańskiej, prowadzenie działalności edukacyjnej, czy poprawianie stanu oferty turystyki kulturowej w Andaluzji, wymagają ogromnego nakładu pracy, pieniędzy, pomysłów i chęci. Poniżej wymieniono i poddano krótkiej analizie tylko najważniejsze lub najciekawsze działania, podejmowane przez *El Legado Andalusí*.

1. Inicjatywa eventowa/wystawiennicza – Filarem tej działalności jest ekspozycja tematyki *al-Andalus* w Parku Nauk w Granadzie (patrz wyżej), która stanowi punkt startu lub punkt docelowy każdego z opisanych szlaków. Jest to propozycja stała, prezentująca na początku opis konkretnych tras, łącznie z ich założeniami, tematyką i historią. Jest to jednocześnie doskonałe miejsce dla uzupełnienia wiedzy merytorycznej, której zabrakło lub może zabraknąć w czasie ich przemierzania. W dalszej kolejności duże znaczenie posiadają wystawy czasowe, także zarządzane przez Fundację. Ostatnią, stworzoną z dużym rozmachem, była ekspozycja upamiętniająca Washingtona Irvinga w 150 rocznicę jego śmierci. Zorganizowano ją w Granadzie, na Alhambrze, w zabytku tak docenianym przez samego bohatera przedsięwzięcia. Inicjatywa ta stanowiła nie tylko hołd oddany Irvingowi, ale była także świetnym narzędziem promocji. Alhambra jest monumentem o bardzo wysokim natężeniu ruchu turystycznego¹⁶, a podczas trwania ekspozycji nie pobierano od gości żadnych opłat. Każdy z tych wyjątkowo licznych gości tłumów mógł zapoznać się z osobą Washingtona Irvinga, z jego twórczością, a w konsekwencji, ze szlakiem jego

¹⁶ Z uwagi na ograniczoną przepustowość Alhambry, wprowadzono dzienne ograniczenie biletów w wysokości 300 osób na każde pół godziny! [www.alhambra-patronato.es]

imienia, który w konsekwencji być może postanowił przemierzyć. Spośród innych, ciekawych wystaw - które już się odbyły - wyróżnić można: *Moryskowie w Królestwie Granady* (2009, Granada), *Maroko i Hiszpania – jedna, wspólna historia* (Tanger, 2005), *Szlaki i itineraria kulturowe El Legado Andalusi* (Hannover, 2000; Nagoya, 2005). Poza wystawami organizowane są także liczne konkursy, na przykład trwający obecnie fotograficzny „*Spojrzenie Podróżnika. Wiosna-Jesień 2010*” oraz odczyty i akcje prezentacyjne książek o propagowanej tematyce. Wreszcie Fundacja dba także o rozrywkę turystów w poszczególnych miejscach szlaków, promując i obejmując swym patronatem lokalne święta, obrzędy czy zabawy zwane *ferias*. Znaczącym wydarzeniem tego rodzaju w ostatnim czasie był odbywający się w dniach 24-25 kwietnia tego roku średniowieczny market w Priego de Córdoba, na szlaku Kalifatu Kordowy.

źródło: www.legadoandalusi.es

2. Inicjatywa touroperatorska – Każdy z poszczególnych szlaków posiada w Internecie krótkie opisy proponowanych wycieczek, objazdów itp. Ta bezinteresowna informacja ma na celu zaproponowanie tylko jednej lub dwóch z szeregu możliwości przemierzenia danej trasy. Coraz liczniejsi turyści kulturowi zaliczają się do grupy turystów „miękkich”, co oznacza, że rezygnują oni z oferty turystyki zorganizowanej na rzecz samodzielnej penetracji atrakcyjnego regionu. Niemniej *Fundacja El Legado Andalusi* dotrzeć chce do szerszego grona odbiorców, także do tych bardziej przypadkowych czy nie potrafiących lub nie chcących samodzielnie zorganizować krótkiej wycieczki. Z tego powodu zaczynają pojawiać się propozycje grupowego zwiedzania szlaków. I tak w Internecie zapoznać się już można z programami i cenami wycieczek po szlaku Washingtona Irvinga oraz rejsów szlakiem al-Andalus po Morzu Śródziemnym.

RUTA DE WASHINGTON IRVING

Puente de Andalucía

ESPECIAL PUENTE DE ANDALUCÍA

CUATRO DÍAS DESDE 70€

precio por persona en habitación doble ADJ. cuatro días, tres noches. (precio del paquete calculado con un alojamiento más económico de cada localidad)

ITINERARIO SUGERIDO

PRIMER DÍA: ALOJAMIENTO EN MONTEBRO, LOJA o SANTA FE

VISITAS RECOMENDADAS SEGUNDO DÍA: el Castillo de Montefrío, lugar estratégico de defensa para el Reino de Granada y el centro de interpretación "El Centinela" última frontera de Al-Andalus.

Alhambra, espléndido pueblo blanco andaluz, donde se puede disfrutar de sus terrazas y baños.

ALOJAMIENTO EN ALHAMA DE GRANADA

VISITAS RECOMENDADAS TERCER DÍA: Visita a Alamo, impresionantes y preciosos paisajes donde disfrutar de la tranquilidad y la hermosura de la naturaleza andaluza. Loja siempre, vistas, luego un entorno natural único. Antiquera desde su villa medieval y su castillo disfrutamos de una vista espectacular, uno de los rincones con más iglesias de España.

ALOJAMIENTO EN ANTEQUERA

VISITAS RECOMENDADAS CUARTO DÍA: Villa de El Torcal, el paisaje ibérico más impresionante de toda Europa. Visita a Antequera, la su plaza Ochavada y la Iglesia de Virgen de Gracia.

ESPECIAL SAN VALENTIN

RUTA DE WASHINGTON IRVING

Escapada al interior de Granada y Málaga

Paisajes, pueblos y cultura

ESPECIAL SAN VALENTIN de cuento

TRES DÍAS DOS NOCHES DESDE 40€

Tigres los pasos del escritor romántico norteamericano Washington Irving, autor de "Cuentos de la Alhambra", Irving, fascinado por la riqueza y exotismo de la civilización hispano-musulmana, recorrió en 1829 los cerca de 250 kilómetros que hoy separan Sevilla y Granada.

Una ruta por el Legado Andalusi que cautivará a cualquier viajero...

PRIMER DÍA: ALOJAMIENTO EN MONTEBRO, LOJA, SANTA FE O ALHAMA DE GRANADA

SEGUNDO DÍA: Visitas recomendadas Castillo de Montefrío, el "Centinela", Rofio, Loja Santa Fe.

ALOJAMIENTO EN ANTEQUERA

TERCER DÍA: Visita recomendada a Antequera y El espacio natural el Torcal.

ALOJAMIENTOS ADHERIDOS A ESTA PROMOCIÓN
 precio por persona y noche en habitación doble ADJ.
 Precio válido, excepto (30/03 al 31/03 y del 1/04 al 30/09)

ALOJAMIENTOS ANTEQUERA		ALOJAMIENTOS MONTEBRO O LOJA	
H. Casa de San Francisco***	208	H. Abades El Mirador***	208
H. El Número Uno***	208	H. Abades Fuencanilla***	208
H. Castilla***	208	H. Abades Loja***	208
H. Plaza San Sebastián***	208	H. La Iniesta***	208
Las Villas de Antequera***	254	H. Almazara-Loja***	208
H. Colón***	254	H. Rural Llano Pizar***	454
H. Papababillas***	254	H. La Bobadilla****GL	1598
H. La Sierra***	208	ALOJAMIENTOS SANTA FE	
Refugio Alamu***	208	H. Casa del Tigre***	208
H. Posada El Tempranillo***	208	ALOJAMIENTOS ALHAMA DE GRANADA	
H. Antequera Golf****	338	H. El Ventoso*	208
Finca Sabar****	338	H. Rural La Seguirya*	208
H. Fuente del Sol****	458	H. Bañero de Alhama***	278

Información y reservas en
 Tel: 902134666
 info@vistatravel.es

źródło: www.legadoandalusi.es

3. Inicjatywa wydawnicza. *El Legado Andalusi* to także liczne publikacje. Instytucja prowadzi swoje własne wydawnictwo, w którym drukuje pozycje opisujące szlaki czy kulturę *al-Andalus*. Pozycje te nie są dostępne w normalnych księgarniach. Można je specjalnie zamówić lub kupić tylko i wyłącznie w placówkach Fundacji. Jej władarze bronią się w ten sposób przed zaporowymi cenami rynkowymi i blokowaniem przez prywatnych księgarzy skutecznego rozchodzenia się publikacji. Dla wyczerpania tematu stworzono także czasopismo (*la revista de Legado Andalusi*), w którym na bieżąco komentowane są aktualności z życia Fundacji.
4. Inicjatywa lojalnościowa. Jest to stosunkowo nowy pomysł, mający na celu stworzenie swego rodzaju „klubu” miłośników *al-Andalus*. Program przewiduje specjalne karty lojalnościowe, dzięki którym ich posiadacze uzyskują tańszy dostęp do publikacji, bieżące informacje na temat spotkań, wydarzeń, wycieczek zorganizowanych oraz dostęp do licznych warsztatów i zajęć w Parku Nauk, w centrali Fundacji.

źródło: www.legadoandalusi.es

Zakończenie

Podsumowując opis i ocenę oferty szlaków turystycznych stworzonych przez Fundację *El Legado Andalusí* należy wziąć pod uwagę wszystkie przeanalizowane zagadnienia. Mimo stwierdzonych niedociągnięć w zakresie organizacji, stanowią one niewątpliwie produkt wyrazisty, atrakcyjny i przede wszystkim łatwo dostępny. Elementy, które stały się przedmiotem krytycznych uwag są mankamentami, które w przyszłości bez większych nakładów mogą zostać usunięte. Żaden z nich nie obniża decydująco waloru obecności i wyraźnej pozycji szlaków *al-Andalus* w każdym z ważniejszych miast Andaluzji. Nawet turysta, którego cel podróży jest inny niż kulturowy, nie jest w stanie ich nie zauważyć. Dodatkowo logo organizacji uzyskuje coraz silniejszą pozycję w świadomości turystów poprzez intensywną obecność Fundacji w różnego rodzaju eventach kulturalnych, wystawach czy odczytach oraz dzięki rozlicznym i nakierowanym na różne aspekty działań (tematyzacja, organizacja usług, promocja) mających służyć rozwijaniu i popularyzacji oferty szlaków. W kontekście analizowanych szlaków, przede wszystkim zaś przyjętej w Andaluzji koncepcji ich organizacji, promocji i koordynacji w formie regionalnej fundacji warto poważnie rozważyć, czy można by podobną, sprawdzoną tam formę realizacji oferty wielu szlaków dziedzictwa kulturowego i turystyki tematycznej przez jeden wyspecjalizowany podmiot przeszczepić także na rodzimy grunt. Można przecież wyobrazić sobie przykładowo uzupełnienie oferty ograniczonego do miejsc istotnych, a tym samym możliwego do faktycznego zwiedzenia Szlaku Piastowskiego o regionalną (np. wielkopolsko-lubuską) tematyczną propozycję szlaku bitew i oblężeń z okresu rządów dynastii Piastów czy (wielkopolsko-kujawską) ofertę szlaku pierwszych biskupstw i klasztorów na ziemiach wczesnego państwa piastowskiego. Rozszerzenie tematyki może być właśnie próbą stworzenia analogicznej organizacji w Polsce. Do kompletnej oceny działań Fundacji *El Legado Andalusí* pozostaje jeszcze wykonanie szeregu szczegółowych badań. Nie wiadomo bowiem, ilu turystów w rzeczywistości korzysta z omawianej oferty. Oczywistym jest, że imponujące liczby turystów notowane w Granadzie czy Kordowie nie mogą być punktem odniesienia do prawdziwej liczby osób penetrujących Szlak Kalifatu, obejmujący także te dwa znane miasta. Są one same w sobie tak silnymi centrami turystyki kulturowej, że nie potrzeba im tematycznej, zaprojektowanej trasy aby skłonić turystów do ich odwiedzenia. Takie badania, dokonywane w regularnych odstępach i ukazujące wpływ organizacji i promocji szlaków na liczbę turystów i ich zadowolenie ze spędzonego tam urlopu byłyby pożądanym dopełnieniem niniejszej analizy.

Bibliografia

- Bueno Porcel P., 2009, *Hispania Al Andalus*, Wyd. Copistería de Gioconda, Granada
- Crespi Vallbona M. Planells Costa M., 2003, *Patrimonio Cultural*, Wyd. Sintesis, Madrid
- Cuenca M., 1995, *Temas de pedagogía del ocio*, Universidad de Deusto, Bilbao
- Eslava Galán J., 2008, *Califas, Esclavas y Eunucos. Los Moros en España*, Wyd. ESPASA, Madrid
- European Travel Commission, *Tourism Trends for Europe*, 2006, www.etc-corporate.org, dostęp dn. 22.04.2010, Bruksela
- Freund W., 2000, *Al Andalus. Acht Jahrhunderte in Krieg und Frieden*, Wyd. Alhulia, Salobreña
- Goytia Prat A., 1998, *Nuevas tendencias de ocio y turismo*, [w:] *Papers de Turisme*, nr 23 rok 1998, str. 88-97.

- Irving W., 1953, *Cuentos de la Alhambra*, Wyd. Ediciones Ibéricas, Madrid
- Maslow A., 1943, A Theory of Human Motivation, [w:] „Psychological Review” lipiec 1943, str. 370-396.
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2008a, *Turystyka Kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, Wyd. Milenium, Gniezno.
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2008b, *Kulturowe szlaki turystyczne - próba klasyfikacji oraz postulaty w zakresie ich tworzenia i funkcjonowania*, [w:] „Turystyka Kulturowa”, nr. 2/2008 s. 17-33.
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2009a, *Polskie szlaki turystyczno-kulturowe: kryteria i zasady waloryzacji potencjału*. [w:] „Turystyka Kulturowa” Nr 4/2009, s.4-29
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2009b, *Szlak Piastowski. Wyniki waloryzacji potencjału turystyczno-kulturowego*. [w:] „Turystyka Kulturowa” Nr 4/2009, s.83-99
- Olmedo F. Izquierdo F., 2007, *Ruta de los Nazaries, El Legado Andalusi*, Wyd. Editorial El Legado Andalusi, Granada
- Olmedo F. Ramires N., 2007, *Ruta del Califato, El Legado Andalusi*, Wyd. Editorial El Legado Andalusi, Granada
- Orzechowska-Kowalska K., 2009, *Europejskie Szlaki Kulturowe Rady Europy*, [w:] „Turystyka Kulturowa”, nr. 12/2009, s. 3-20
- Richards G. Wilson J., 2003, *Today's Youth Travellers: Tomorrow's Global Nomads*, [w:] New Horizons In Independent Youth and Student Travel, International Student Travel Confederation ISTC, Association of Tourism and Leisure Education (ATLAS), Amsterdam
- Strzelczyk J., 2005, *Wandalowie i ich afrykańskie państwo*, Wyd. 2 PIW, Warszawa 2005
- Valls J.F., 1996, *Las claves del mercado turístico. Cómo competir en el nuevo entorno*, Universidad de Deusto, Bilbao
- Wyszowska I., 2008, *Turystyka biograficzna – istota, znaczenie, perspektywy*, [w:] „Turystyka Kulturowa”, nr.1/2008, s. 21-32.

Wykorzystane strony internetowe

Dostęp do wszystkich poniżej podanych stron został zweryfikowany w dniu 7 kwietnia 2010.

www.legadoandalusi.es

www.rutas.legadoandalusi.es

www.culture-routes.lu

www.juntadeandalucia.es

www.alhambra-patronato.es

www.etc-corporate.org

www.turystyka.kulturowa.org

Main aspects of theme tourism organization and coordination using “El Legado Andalusi” as an example

Summary:

El Legado Andalusi Foundation, set up in 1995, fulfilling its statutory goals and being supported by many respectable institutions, began to develop the concept of al-Andalus cultural routes. All the created routes, in terms of theme and direction, refer to the period of Arabic rule in Andalusia from the 8th to the 15th century. The aim of the article is to evaluate the level of organization of these cultural-tourist products. Their thorough analysis allows to draw the following conclusions: regardless of the excellent substantive preparation, they are virtual and organizationally underdone, to a large extent. They are rather a germ of an extremely interesting offer of cultural tourism. At the same time, large-scale activities carried out by the Foundation bring the Spanish-Muslim culture closer to those who are interested and they encourage to explore the offered theme routes.